

НЕВІДОМА СКИФСЬКА СКУЛЬПТУРА З ВОЗНЕСЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Стаття "Невідома скифська скульптура з Вознесенського краєзнавчого музею вводить у науковий обіг новий артефакт скифської монументальної скульптури VI ст. до н. е., знайденої на Миколаївщині. Автор проводить атрибуцію пам'ятки, а також визначає її типологію. У висновках йдеться про деякі особливості скифської скульптурної спадщини України.

Ключові слова: композиція, пластика, схематизація, антропоморфна, реалістична, техніка виконання, монументальна.

The article "The unknown Scythian sculpture from Voznesensk historical museum" tells about unknown Scythian monumental sculpture, which was found in Nikolayev region. The author gives attribution to this new artifact and defines its typology. In conclusion there are few peculiarities of Scythian sculpture heritage of Ukraine.

Keywords: composition, plastic, schematization, anthropomorphic, realistic, technique of execution, monumental.

Скульптурна спадщина скифів територіально охоплює північний Кавказ Росії, південь України разом з Кримом, а також території Молдови, Румунії і частково Болгарії. Спадщина ця нараховує сьогодні біля 170 артефактів скульптури, час виготовлення яких складає більш ніж сім століть поспіль, від VI ст. до н. е. до I ст. н. е. Враховуючи часові терміни та значну кількість зруйнованих скульптур протягом останніх двох тисячоліть, кількість наявних в науковому обігу пам'яток справді вражає. Тобто і за кількістю знайдених пам'яток, а, головне, за їх високу художню якість, перед нами явище культури світового рівня.

За ці сім століть розвитку скульптура скифів пройшла складний шлях від достатньо примітивних форм до форм майже професійної круглої пластики. Останнє пов'язано з величезним впливом на скифську монументальну скульптуру з боку античної культури. Це особливо помітно на прикладі пам'яток, знайдених на території Криму, тобто території пізньої скифської держави зі столицею Неаполем – Скифським (біля сучасного міста Сімферополя). Саме ця держава акумулює та опановує більшість досягнень античних полісів Північного Причорномор'я, в тому числі і скульптурну спадщину греків та римлян.

Аналіз розподілу знахідок скульптури по територіям областей сучасної України свідчить про переважну концентрацію пам'яток в Миколаївській області (10), Херсонській (24), Запорізькій (23), Дніпропетровській (12) областях та в Криму (29). На той час по чотири артефакти скульптури знайдені в Одеській, Кіровоградській, Донецькій областях. І, нарешті, по одному артефакту зафіксовано в Харківській і Черкаській областях. Дані взяті з каталогу, який був складений В.С. Ольховським та Г.Л. Євдокимовим в 1994 році [2, 16–34]. Картина, що складена з фіксованих знахідок скифської скульптури, красномовно свідчить про той факт, що із 118 скифських скульптур, знайдених на теренах України, 60% всіх знахідок знаходиться на території чотирьох областей, а саме Миколаївської, Херсонської, Дніпропетровської та Запорізької. Якщо до них додати артефакти Криму, то відсоток артефактів сягає 85%. Отже, саме в цих регіонах зосереджена переважна більшість пам'яток, що нас цікавлять.

В статті йдеться про цікаву випадкову знахідку 1991 року, яка була зроблена біля сіла Дорошівка Вознесенського району Миколаївської області. Тоді ж ця гранітна скульптура була перевезена до Вознесенського краєзнавчого музею і з того часу зберігається у невеличкому лапідарії музею. Незважаючи на доволі значний час її зберігання, вона досі не була вивчена та введена до наукового обліку. Проте перш ніж звернутись до аналізу цього артефакту, слід згадати історію вивчення скифської кам'яної монументальної спадщини.

Активне вивчення саме скифської скульптурної спадщини почалося ще у XIX столітті зусиллями М.С. Всеволожського, М.С. Бранденбурга, В.М. Ястребова, В.І. Гошкевича деяких інших вчених. Завдяки працям цих вчених вдалося врешті-решт відокремити скифську скульптуру від середньовічної степової скульптури половців та інших народів в якості самостійного об'єкта досліджень. Саме відтоді починається процес вивчення суто скифської скульптурної спадщини. Особливо активним він стає, починаючи з 1920-х років. В цей час виходять матеріали, що були підготовлені О.О. Міллером, О.О. Спіциним, Т.С. Пассек, пізніш, вже у другий половині XX сторіччя, П.М. Шульцем, Г.І. Мелюковою, М.І. Артамоновим, Б.М. Грековим, А.О. Щепинським, Н.Г. Єлагіною, В.Г. Петренко, О.Г. Шапошніковою, В.М. Фоменко,

В.С. Ольховським, Г.Л. Євдокимовим, Е.О. Поповою, В.Ю. Мурзіним іншими вітчизняними вченими. Активне нарощення матеріалів стосовно скіфської скульптурної спадщини, особливо протягом другої половини ХХ сторіччя, привело до їх значного накопичення, що вже потребувало наукового осмислення та аналізу.

І такий аналіз був проведений. Монументальна спадщина скіфів була ретельно вивчена з точки зору її територіально-хронологічного розподілу по знахідкам артефактів, її морфології та іконографії, а також змісту. До знакових наукових робіт слід віднести труди П.М. Шульца "Скифские изваяния" (1976) [5], Е.О. Попової "О стилистических и сюжетных особенностях памятников монументального изобразительного искусства Малой Скифии (1989) [3], В.С. Ольховського та Г.Л. Євдокимова "Скифские изваяния VII–III вв. до н. э. (1994) [2], Ю. В. Одробінського "Скіфо-сарматська кам'янорізна пластика українських земель" (2010) [1]. Саме ці праці є важливими для нашої теми, тому що завдяки їм можна знайти місце для виявленої нами нової монументальної скульптури скіфів у Вознесенському краєзнавчому музеї (Миколаївська область).

Найбільш визнаною сьогодні морфологією скіфської монументальної кам'яної скульптури є та, що була запропонована В.С. Ольховським та Г.Л. Євдокимовим, які розподіляють всі зображення на п'ять головних типів [2, 46–51]. До першого типу вони відносять антропоморфні плити, які пропонують відрізнити за допомогою таких ознак: підкресленої прямокутної формі, яка будує головну вертикаль скульптури, а також напівкруглим виступом – "головою" – єдиною антропоморфною ознакою в об'ємі цих творів. Важливою особливістю цих творів є майже повна необробленість тильної і бокових сторін скульптури. Тобто в художньому відношенні це дуже примітивні твори [2, 48–49]. Розповсюдженість цих плит не дуже поширена. Взагалі вони переважають на теренах Північного Кавказу, а не на території України. Але все ж таки ці плити представлені і в Україні. В Причорномор'ї вони відомі з VI–V ст. до н. е. (2 пам'ятки) і в Криму – IV поч. III ст. до н. е. (3 пам'ятки).

До другого типу скульптури вищезгадані автори відносять антропоморфні стовпи. Цей вид скульптури характеризується дуже витягнутими пропорціями і майже повним квадратом в перетині. Інколи можна спостерігати наближення квадрату до кола. Ці скульптури за пропорціями більш нагадують чоловічу фігуру, у них більш правильно модельована голова, а іноді й рельєф плечей. Риси обличчя, руки, а також інші предмети зроблені за допомогою карбування і дуже рідко низького рельєфу. На відміну від антропоморфних плит, в цьому типі скульптури шліфується вся поверхня пам'ятника, що автоматично свідчить про його призначення до кругового огляду. Звісно, ці скульптури більш пізнього походження порівняно до першої групи, тому саме їх кількість переважає вже на теренах України. У той час, як на Північному Кавказі знайдено 2 артефакти цієї групи, в Причорномор'ї їх знайдено 12. При цьому цікаво, що жодної пам'ятки цієї групи не знайдено на території Криму.

Щодо розподілу цих артефактів за хронологічним принципом, то вони складають 50% всіх причорноморських зображень VII–VI ст. до н. е., але вже до кінця V ст. до н. е. їх розповсюдженість значно знижується, а у IV ст. до н. е. вони взагалі зникають [2, 49]. Дуже цікавим фактом слід вважати те, що антропоморфні стовпи виповнялися переважно з граніту. За свідомством В.С. Ольховського та Г.Л. Євдокимова, граніт для виготовлення скіфської скульптури знаходить своє використання лише в регіоні Причорномор'я. З нього вирублено 37% пам'яток VII–III ст. до н. е., знайдених в Причорномор'ї, і жодного із знайдених в Криму. Але, починаючи з V ст. до н. е., "популярність" цього матеріалу скорочується. Якщо в VII–VI ст. до н. е. з граніту виготовлено 70% всіх скіфських скульптур Причорномор'я, а в VI–V ст. до н. е. з граніту виготовлено ще 67% всіх пам'яток цього регіону, то в V ст. до н. е. вже 43% скульптур, а в IV–III ст. до н. е. лише 14% всіх артефактів [2, 46].

Третім типом скіфської пластики за морфологією В.С. Ольховського та Г.Л. Євдокимова є пласка скульптура. Цей тип пам'яток вірно відтворює чоловічу фігуру. Крім округлої, правильної пропорції голови, з'являється зображення талії людини, спроби показати стегна та руки за допомогою рельєфного зображення. Технічно це досягається за допомогою обтисування каменю. Зі свого боку, автори цієї морфології зауважують про неоднорідність загального вигляду цих скульптур [2, 50].

З'являється пласка скульптура пізніше, ніж два попередні типи. Її розповсюдженість зростає до 86% у V ст. до н. е. На той час серед пам'яток V–IV ст. до н. е. та IV–III ст. до н. е. цей тип скульптури складає майже такий само відсоток – 81%. Така ж тенденція спостерігається на території Криму з V ст. до н. е. Загальна кількість пам'яток цього типу, знайдених у Причорномор'ї, складає 61 витвір скульптури, а у Криму – 15 витворів скульптури. Відразу зауважимо, що це набагато перебільшує кількість пам'яток будь-якого іншого типу. Для виготовлення скульптури цього типу скіфські майстри використовували переважно вапняк, значно рідше – пісковик.

Четвертим типом монументальної скульптури В.С. Ольховський та Г.Л. Євдокимов пропонують вважати статуарний рельєф. Автори відразу зауважують, що цей вид скульптури зустрічається дуже рідко. На теренах України знайдено лише один артефакт, причому у Криму. Всього ж налічується чотири скульптури, три інші знайдені на Північному Кавказі. На думку дослідників, цей тип скульптури є таким, що поєднує риси антропоморфної плити та пласкої скіфської скульптури. Статуарні рельєфи призначені для огляду з фасадної сторони, тому що їх тильна сторона взагалі не несе ніякого зображення, що зближує цей тип пам'яток з антропоморфними плитами.

Останнім, п'ятим, типом морфології зазначених авторів стає кругла скіфська пластика. Вона найбільш досконала у професійному плані у порівнянні з усіма попередніми типами. На думку В.С. Ольховського та Г.Л. Євдокимова, ця скульптурна група є нетиповою для скіфської скульптурної спадщини [2, 51]. Однак така думка є справедливою за умови порівняння цієї групи пластичних виробів з творами попередніх часів. Але, якщо розглядати твори цього типу в контексті розвитку скіфської держави в Криму наприкінці розвитку скіфської цивілізації, а держава скіфів дуже відрізнялася від їх попереднього способу життя, то, в такому разі, навпаки, скіфська кругла пластика стає цілком характерною для свого часу і цього народу.

Немає нічого дивного, що всі пам'ятки цього типу знайдені в Криму і датуються добою еллінізму, тобто IV–III ст. до н. е. Автори пропонованої морфології, відповідно, вважають цю скульптуру елліністичною. Більш того, вони вважають, що авторами цих скульптур були або елліни, або скіфи, що пройшли навчання в еллінських майстернях [2, 51]. На нашу думку, подібне припущення можливе, але, все ж таки, скіфська кругла скульптура поступається в майстерності грецьким зразкам свого часу. До цього слід додати, що скіфська кругла скульптура виконана виключно в одному матеріалі – вапняку, на той час, як еллінські майстри працювали переважно з мармуром і не визнавали вапняк за гідний для скульптури матеріал.

Скульптура, що зберігається у Вознесенському краєзнавчому музеї, виконана з рожево-червоного граніту. Виходи цього каменю знаходяться неподалік від місця знаходження скульптури. Можна впевнено вважати, що скіфський майстер виконав скульптуру з місцевого матеріалу. Загальні габарити скульптури складають 180 см. у висоту, 48,5 см. в ширину, та 45 см. в глибину. Як бачимо в перетині скульптура наближається до квадрату. Саме ці два зауваження: про матеріал – граніт та квадратний перетин відразу підказують датування скульптури та її морфологічний другий тип за морфологією В.С. Ольховського та Г.Л. Євдокимова.

Дійсно, вознесенська скульптура – це явно виражений скіфський антропоморфний стовп. Скульптор чітко відокремлює голову, на шиї можна бачити широку прикрасу – гривню. Остання складається з двох частин: верхньої вузької та нижньої-широкої, що добре видно на зображенні. При цьому на верхній частині проволока закручена з нахилом справа – наліво, а нижня частина має нахил проволоки зліва – направо. На голові зображена хустка або щось на кшталт башлика. Це добре помітно на зображенні з напівоберту.

Доволі добре скульптор зображує головні риси обличчя. Широкими напів дугами зроблені очні западини з надбрів'ям. Очі зображені за допомогою двох невеличких ямок. Чітко відокремлені ніс і рот, останній зображений у вигляді прямої лінії, кінці якої опущені донизу. Ані рук, ані будь-яких речей на тлі тулуба немає.

Скульптура була призначена для кругового огляду, про що свідчить відокремлення голови з гривнею з усіх чотирьох точок зору і, скоріш за все, була встановлена на вершині кургану. Датування антропоморфного стовпа слід віднести до першої половини VI ст. до н. е. Існує декілька обставин, які свідчать саме про таке датування. Дуже широкі гривні з подібними слідами від проволоки можна спостерігати на скульптурі з Сібіоару (район Констанці, Румунія), яка була випадково знайдена біля кургану в 1945 році. Вона також виготовлена з граніту, має висоту 128 см., ширину – 50 см. та товщину 25 – 35 см. Датована скульптура з Румунії кінцем VI ст. до н. е. [2, 16]. Але за загальною кількістю деталей румунська скульптура має значно більш розгалужену композицію, яка складається з пророблених рук, паска, сокири та кинджала, а також сагайдака і деталей обладунків. Вознесенська скульптура значно більш лаконічна, що свідчить про її більш раннє походження. Подібна ж широка гривня зображена на антропоморфному гранітному стовпі з Ольховчика, датованого VII ст. до н. е. [2, 28], а також на скульптурі із Слав'янки, датованої кінцем VI ст. до н. е. [2, 26], а також на антропоморфному стовпі з середнього Подніпров'я, датованого VII–VI ст. до н. е. [2, 26].

Нами знайдений і ще більш близький аналог до вознесенського антропоморфного стовпа. Мо-ва йде про знахідку В. І. Гошкевича в 1907 році на вершині кургану поряд з Царевою Могилою біля Кривого Рогу. Там був знайдений скіфський антропоморфний стовп, виготовлений з граніту, доволі значних розмірів: 239 см. х 58 см. х 32 см. За розмірами та площею перетину обидві скульптури доволі близькі одна одній. У стовпа з Кривого Рогу також чітко відокремлена голова, також зображена широка гривня на шиї і дуже схожим образом трактовані риси обличчя. Очні западини виповнені у вигляді двох дуг, а самі очі виконані у вигляді двох заглиблень. Східним образом трактований ніс і або вуси, або рот у вигляді двох рисок з опущеними кінцями. Також подібним чином трактований башлик на голові людини. У скульптури відсутні будь-які інші зображення і маємо лише одну деталь, а саме пасок, якого немає на вознесенському пам'ятнику. Датування скульптури з Кривого Рогу, яка є найближчим аналогом вознесенського стовпу, першою половиною VI ст. до н. е., підтверджує правильність наших висновків [2, 25].

Наведених аналогів достатньо для датування вознесенської скульптури саме першою половиною VI ст. до н. е. Про це говорить і датування близьких аналогів і використання в якості матеріалу скульптури граніту, що саме характерно для раннього етапу розвитку скіфської пластики і, навпаки, не характерно для пізньої скіфської скульптури.

Підводячи підсумки щодо аналізу скіфського антропоморфного стовпа з Вознесенського краєзнавчого музею, перш за все слід відзначити факт введення в науковий обіг нового пам'ятника. Скульптура отримала своє місце серед групи антропоморфних стовпів (було відомо – 5 од. + 1 од.) із Причорноморської скіфської спадщини. Вона була датована першою половиною VI ст. до н. е. і від цього часу поповнила каталог скіфської скульптури [2, 49].

По-друге, скульптура підтверджує факт наявності в скіфській пластичній спадщині майже одночасно двох різних напрямків. Перший напрямок був пов'язаний із зображеннями, які ретельно передають риси обличчя людини, передають особливості одягу скіфів, прикраси та різну зброю (кинджали, мечі – акінаки, луки та сагайдаки, сокири), деякі побутові речі. Стосовно різноманітності рис обличчя молодий український дослідник Ю.В. Одробінський в монографії "Скіфо-сарматська кам'янорізна пластика українських земель" зібрав разом більше 50 різних, але таких, що добре збереглися, обличчя скіфів з пам'яток монументальної скульптурної спадщини [1, 64-65]. З них 23 зображення, тобто, майже 50% мають явно виражений індивідуальний характер. При цьому зображені обличчя переважно з довгими вусами, ретельно проробленими носами та очами, інколи майстри – каменярі навіть намагаються передати характер людини через його емоційний стан. При цьому, слід назвати серед кращих зразків цього напрямку вже знайомі скульптури із Сібіоару (Румунія) [2, с. 16, ілл. 1], із с. Білоцерковки (Запоріжжя) [1, 141, рис. 14], із с. Куцеволовки (Кіровоградська обл.) [1, 145, рис. 18], із с. Ольховчик (Донецька обл.) [1, 146, рис. 19], із с. Кожем'які (Херсонська обл.) [1, 151, рис. 24]. Всі ці скульптури датовані VI ст. до н. е. всі вони виконані на високому рівні майстерності не лише в техніці обробки матеріалу, але насамперед в наповненості скульптури різноманітними деталями від частин тіла і рис обличчя до окремих предметів скіфського побуту.

Але поряд з цією групою пам'яток існує інша велика група артефактів, які виконані в дуже схематизованій манері. На них риси обличчя виконані в умовній матері, на кшталт, дитячих малюнків чоловічого обличчя. На скульптурах цієї групи можна або взагалі нічого немає, або присутня обмаль деталей частин тіла, одягу, зброї, побутових речей. Це може бути гривня, пасок та кинджал на скіфському антропоморфному стовпі із с. Грушевка (Херсонська обл.) [1, 139, рис. 12], або гривня та пасок на стовпі із с. Великоміхайлівка (Дніпропетровська обл.) [1, 140, рис. 13]. Скульптура з Вознесенського краєзнавчого музею належить саме до цієї останньої групи.

По-третє, Вознесенська скульптура, яка виконана з дуже тривкого матеріалу – граніту, підтверджує факт використання твердих матеріалів майстрами прадавнього світу, яких зовсім не лякала і не стримувала перспектива важкої роботи. До скіфських зразків добре відомі скульптури, що були виконані за доби енеоліту – ранньої бронзи майстрами кемі-обинських племен з Криму із діориту, також доволі тривкого матеріалу, який був під рукою у місцевих майстрів з території сучасного Бахчисарайського району (Верхоріченська, Казанківська стели та стела з Ак-Чокраку) [4, 106]. Цікаво, що з урахуванням Вознесенської скульптури, всього в регіоні українського та румунського Причорномор'я відомо 18 скіфських скульптур VI ст. до н. е. (вже включно з артефактом із Вознесенська), з них на теренах України – 14. Румунії – 4 артефактів. Із загальної кількості – 18, 13 артефактів виконані із граніту, 1 – з пісковика, і 4 – з вапняку, тобто переважна більшість пам'яток виконана з граніту. Якщо взяти до уваги територію, з яких походять ці пам'ятники, то скульптура з пісковика походить із Донецької області, 1 скульптура з вапняку походить із Одеської області, 3 скульптури з вапняку походять з території Румунії (майже поряд з Одеською областю), а решта артефактів виконані з граніту і належать за походженням до Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Кіровоградської та Черкаської областей (одна скульптура із Сібіоару, належить території Румунії). На думку автора, насамперед вибір матеріалу пов'язаний з наявністю місцевого каменю. Так було і в Криму за доби енеоліту – ранньої бронзи, так було і за часів раннього залізного віку у скіфів.

Вивчення величезної скіфської скульптурної спадщини триває і багато нових відкриттів ще попереду. Сучасна українська наука, на думку автора, здатна гідно представити цю величезну культурну спадщину світовій науковій спільноті.

Використані джерела

1. Одробінський Ю. В. Скіфо-сарматська кам'янорізна пластика українських земель /Одробінський Ю. В. – Миколаїв: Дизайн та Поліграфія, 2010. – 395 с.
2. Ольховский В.С. Скифские изваяния VII – III вв. до н. э./ Ольховский В.С., Евдокимов Г.Л. – М.: Институт археологии Российской Академии наук, 1994. – 188 с.
3. Попова Е. А. О стилистических и сюжетных особенностях памятников монументального изобразительного искусства Малой Скифии / Попова Е. А. // Вестник Московського университета. – Сер. 8: История. – 1989. – № 1. – С. 88-92.
4. Росляков С. М. Кам'яна пам'ять України /Росляков С. М. – Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2008. – 303 с.
5. Шульц П. Н. Скифские изваяния /Шульц П. Н. // Художественная культура и археология античного мира. – М.: Наука, 1976. – С. 218-231.